

भारतीय शिक्षणाचा सुवर्ण भूतकाळ

डॉ. मुगळे दिलीप मनोहर

प्राचार्य

डॉ. शिवलिंग शिवाचार्य महाराज प्रतिष्ठानचे अध्यापक महाविद्यालय,
अहमदपूर

प्राचीन भारतातील शिक्षण हा मुक्तीचा मार्ग होता.

गांधीजी भारतीय शिक्षणात सत्याचा शोध घेणारे होते. प्राचीन भारतातील शाळा आचार्य घराण्याच्या होत्या, म्हणून त्यांना गुरुकुल असे म्हणतात. भारतासारख्या मोफत शिक्षण व्यवस्थेचा आदर्श जगातील कोणत्याही देशात आढळत नाही. घटनादुरुस्ती करूनही, लहान मुलांसाठी मोफत शिक्षण पद्धतीचा भारताचा आदर्श सापडलेला नाही.

घटनादुरुस्ती करूनही, लहान मुलांना मोफत शिक्षण देण्याची व्यवस्था हे २१व्या शतकातील स्वप्नवत आहे. पण पूर्वीच्या काळी शिक्षण देणे हे पवित्र कर्तव्य होते. म्हणूनच आचार्य 'देवो भव' - देवासारखे होते. गुरुदक्षिणा म्हणजे शिक्षण पूर्ण करण्याचा संस्कार. याज्ञवल्क्य यांनी शिक्षण पूर्ण करण्यापूर्वी जनकाकडून कोणतीही भेट स्वीकारली नाही. शिष्याने आचार्यांना दिलेला असा प्रसाद ऐच्छिक होता. तो मोबदल्याला पर्याय नव्हता. बृहस्पती स्मृतीनुसार, शिक्षण दान करणे हे सर्वात पवित्र कर्तव्य होते आणि ते जमीन दान करण्यापेक्षाही श्रेष्ठ होते. गरिबीचे कारण सांगून कोणत्याही विद्यार्थ्याला प्रवेश नाकारणे निषेधार्ह होते. आचार्य, विद्यार्थी, पालक, समाज आणि राजा यांनी आदर्श शिक्षण घेणे हे 'पवित्र कार्य' मानले. समाज सजग आणि दक्ष होता. विद्यार्थी भिक्षा मागायचे. अशी भिक्षा देण्यास नकार देणे हे पाप मानले जात असे. गोपथ ब्राह्मणात याचा उल्लेख आहे. सणासुदीच्या निमित्ताने समाजातर्फे गुणवंत विद्यार्थी व शिक्षकांचा गौरव करण्यात आला. तक्षशिलेत असे सन्मानाचे कार्यक्रम अनेकदा होत असत. याचे ऐतिहासिक पुरावे आहेत. अशा अनेक कथा लोकांमध्ये आहेत.

पाचव्या शतकात फाययान भारतात आला. त्यांच्या प्रवासवर्णनांमध्ये समाजाने शिक्षण व्यवस्थेला आर्थिक

पाठबळ दिल्याचे उल्लेख आहेत. मध्ये अजमेरच्या आसपास अनेक शैक्षणिक संस्थांचे उल्लेख आहेत. विद्यापीठाला सधन नागरिकांकडून आर्थिक मदत करण्यात आली. श्रीमंतांनीही शैक्षणिक संस्था निर्माण केल्या. एखाद्याच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या स्मरणार्थ शैक्षणिक संस्था चालवण्याची परंपरा अतिशय प्रतिष्ठेची होती. वेद, उपनिषदे आणि इतर अनेक वैज्ञानिक आणि सामाजिक साहित्य शिकवण्यात सर्वसामान्यांना रस होता पण राजाही मागे नव्हता. शिक्षण देणे हे राजेशाही कर्तव्य होते. महाभारत, अर्थशास्त्र, शुक्रनीती, याज्ञवल्क्य स्मृती आणि मनुस्मृतीत शिक्षणपद्धती हे राजाचे मुख्य कर्तव्य मानले आहे. नालंदा गुप्त राजांचे सहकार्य होते. विक्रमशिलाची स्थापना परमार राजा धर्मपाल याने केली होती. राजा भोजने धार येथे भोजशाळा स्थापन केली होती. चौहान राजा विग्रहराजराजाने श्रावस्ती येथे शाळेसह मंदिर बांधले होते. अशोक, कनिष्क, चंद्रगुप्त (दुसरा), हर्षा, धरमपाल, भोज इत्यादी राजे शिक्षणपद्धतीतील रसासाठी प्रसिद्ध आहेत. नालंदा हे जगप्रसिद्ध शिक्षण केंद्र होते. चीनी प्रवासी ह्युएन त्सांगच्या म्हणण्यानुसार, 500 व्यापाऱ्यांनी 10 कोटी सोन्याची नाणी देऊन नालंदासाठी जमीन खरेदी केली होती. अनेक राजघराण्यांनीही नालंदाला मदत केली. इटिसंगने नालंदाला जमीन महसुलाचा मोठा हिस्सा देण्याचाही उल्लेख केला आहे

प्राचीन शिक्षण प्रणाली, राज्य अर्थसहाय्यित असूनही, राज्य नियंत्रित नव्हती. आधुनिक इंग्रजी-प्रभावित शिक्षण प्रणाली राज्य अर्थसहाय्यित आहे आणि निधीहीन आहे, परंतु दोन्ही प्रणालींमध्ये राज्याचे नियंत्रण आहे. आर्यांनी भारतावर आक्रमण करून येथे प्रवेश केला असे सरकारचे म्हणणे आहे. देशातील बहुतांश मेहनती संशोधक, अभ्यासक आणि प्राध्यापक यावर विश्वास ठेवत नाहीत. आर्य हे भारताचे मूळ रहिवासी असल्याचाही ताज्या संशोधनाचा

निष्कर्ष आहे. पण सरकारे आर्याना आक्रमक म्हणतात, विद्यापीठेही हाच धडा शिकवतात. प्राचीन भारताची शिक्षण व्यवस्था राजकीय नियंत्रणापासून मुक्त होती. शिक्षण व्यवस्था चालवणे हे राज्य आणि समाजाचे कर्तव्य होते, अभ्यास आणि अध्यापनाचे विषय ठरवणे ही आचार्य कुळाची जबाबदारी आणि अधिकार होता. इंग्रजी दृष्टीकोनातून प्राचीन भारतीय शिक्षणाचा अभ्यास करणारे विद्वान राजेशाहीत शिक्षण विभाग न मिळाल्याने निराश झाले आहेत. खरे तर हे मागासलेपणाचे नाही तर स्वायत्ततेचे लक्षण आहे. त्यावेळी शिक्षण हे राजकीय व्यवस्थेपासून मुक्त होते, ते मुक्तीचे साधन होते. हा जुलमी राजा विरुद्ध बंडाचा संदेश देत असे.

मध्ययुगीन युरोपची शिक्षण व्यवस्था संघटित चर्चच्या नियंत्रणाखाली होती. भारतातील शिक्षणाचे उद्दिष्ट 'मुक्त पुरुष' - 'स विद्या या विमुक्ते' निर्माण करणे हे होते. युरोपच्या शिक्षण पद्धतीचा उद्देश धर्मनिष्ठ ख्रिश्चन समाज निर्माण करणे हा होता. ऑक्सफर्ड, केंब्रिज इत्यादी संस्थाही राजेशाही आदेशाने किंवा संसदीय कायद्याने स्थापन झाल्या नाहीत. विद्वानांनीच भारताच्या प्रेरणेने अशा संस्था निर्माण केल्या परंतु चर्चचा प्रभाव होता. १९व्या शतकापर्यंत युरोपातील शिक्षण व्यवस्था चर्च आणि खाजगी घरांच्या ताब्यात होती. इंग्लंडमध्ये प्रथमच 1932 मध्ये प्राथमिक शिक्षणासाठी 2000 अमेरिकन डॉलर्सची तरतूद तिजोरीतून करण्यात आली. फ्रान्सने 1788 मध्ये राज्य क्रांतीनंतर हेच काम सुरू केले. युरोपमध्ये, राज्य निधीचे हे काम सर्वप्रथम जर्मनीमध्ये सुरू झाले. भारतातील राजे-सम्राट आणि समाजातील प्रमुख महाजन हे वैदिक काळापासूनच शिक्षण पद्धतीबाबत सजग आणि सक्रिय आहेत. भारतात आचार्य वंशाची फार प्राचीन परंपरा आहे. उपलब्ध इतिहासात ही वस्तुस्थिती आहे. ते प्राचीन महाकाव्यांमध्ये आहे. हे पुराणात आणि ब्राह्मणात आहे. गुरुकुल आणि आश्रमांमध्ये उपनिषद तत्त्वज्ञान विकसित झाले. प्रश्न, प्रतिप्रश्न, वैज्ञानिक दृष्टीकोन आणि सतत कुतूहलाचे भारतीय वातावरण हे संपूर्ण जगासाठी अभ्यास आणि संशोधनासाठी प्रेरणादायी आहे. साहजिकच गांधीजींना याची भुरळ पडली.

काही अभ्यासक भारतीय शिक्षणाच्या विकासाचे श्रेय ब्रिटिश राजवटीला देतात. जर इंग्रज असे होते तर त्यांनी आपल्या देशात आणि प्रभावक्षेत्रात इ. सन 1800 पूर्वी भारतासारखी तात्विक आणि वैज्ञानिक शिक्षण व्यवस्था का

विकसित केली नाही? ब्रिटिश राजवटीला श्रेय देणाऱ्या विद्वानांनी प्रख्यात गांधीवादी विचारवंत धरमपाल यांनी लिहिलेले 'सुंदर वृक्ष' वाचावे. धरमपाल यांनी परिश्रमपूर्वक आंग्रेजीराजांनी संकलित केलेला डेटा शोधला आहे. सर थॉमस मुनरो यांनी 2 जुलै 1922 रोजी भारतीय शिक्षणावर सखोल सर्वेक्षण करण्याचे आदेश दिले होते. आदेशासोबत एक फॉर्मही जिल्हाधिकाऱ्यांना पाठवण्यात आला होता. फॉर्मच्या माध्यमातून शाळांमध्ये शिकवल्या जाणाऱ्या पुस्तकांची नावे, मासिक किंवा वार्षिक शुल्काचा तपशील आणि शाळांनी धर्मशास्त्र शिकवले का, याचीही माहिती मागविण्यात आली होती. कायदा वगैरे आणि ज्योतिष सारखे विषयही शिकवले जातात? खरे तर ब्रिटिश सरकारला भारतावर मजबूत राज्य हवे होते. त्यासाठी शिक्षण व्यवस्थेवर खरे नियंत्रण हवे होते. त्यासाठी आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या शिक्षण पद्धती आणि शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करण्याची गरज होती. त्यामुळे ब्रिटिश राजवटीने सर्वेक्षण करून घेतले. या सर्वेक्षणातून आश्चर्यकारक निष्कर्ष समोर आले. बॉम्बे प्रेसिडेन्सीमध्ये 1830 पर्यंत आणि मद्रास प्रेसिडेन्सीमध्ये 1826 पर्यंत सर्वेक्षणाचे काम झाले. बंगाल आणि पंजाबमध्येही सर्वेक्षणाचे काम झाले. मद्रास प्रेसिडेन्सीच्या 21 जिल्हांच्या सर्वेक्षणात 10,944 शैक्षणिक संस्थांना 'कॉलेज'चा दर्जा मिळाला होता. वेद, न्यायशास्त्र, तर्कशास्त्र आणि ज्योतिषशास्त्राच्या अभ्यासाची आकडेवारी देखील उत्साहवर्धक होती. सर्वेक्षणानुसार सर्व वर्ग, जाती, पोटजातींचे हजारो विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. ख्रिश्चन मिशनरी (डब्ल्यू अॅडम) च्या बंगाल सर्व्हेचा 'अ रिपोर्ट ऑन द स्टेट ऑफ एज्युकेशन इन बंगाल' हा चर्चेचा विषय ठरला. अॅडमचा बंगालवरील अहवाल अनेक वेळा प्रसिद्ध झाला. 1883 मध्ये वदम एबिववास या नावाने प्रत्येक शाळेत एका शिक्षकाची बरीच चर्चा झाली होती. अनेक सर्वेक्षणांनंतर, विल्यम अॅडमने असा निष्कर्ष काढला की बंगाल आणि बिहारमधील प्रत्येक गावात किमान एक शाळा आहे. बंगाल आणि बिहारमधील 150748 गावांमध्ये 100000 शाळा होत्या. बंगालच्या प्रत्येक जिल्ह्यात किमान 100 शैक्षणिक संस्था होत्या. मुंबई प्रेसिडेन्सी आणि पंजाबचे निष्कर्षही सारखेच होते. देशात लाखो शाळा होत्या. ते प्राचीन भारताच्या शिक्षण पद्धतीचा विस्तार होते. ब्रिटिश राजवटीने या शाळा चालवल्या नाहीत.

भारतात शिक्षण हा धार्मिक घटक होता. धर्म, संपत्ती, काम आणि मोक्ष मिळवण्याचे ते साधन होते. भारताचा धर्म म्हणजे अंधश्रद्धा नाही. त्याचा विकास केवळ वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून झाला. येथे धार्मिक शिक्षणाचा अर्थ विधी आणि उपासनेच्या पद्धती लक्षात ठेवणे असा नव्हता. इथे धर्माचा अर्थ स्वतःच्या आणि स्वार्थापासून मुक्ती आणि राष्ट्राचा विकास असा होता. साहजिकच धार्मिक शिक्षणाचा पुरस्कारही गांधीजींनी केला होता. काही विद्वान याला अंधश्रद्धा म्हणतात पण स्वतः गांधीजींनी धर्माच्या शिक्षणाचे वर्णन नैतिकतेचे शिक्षण असे केले आहे. सर्वप्रथम धार्मिक शिक्षण किंवा नैतिक शिक्षण दिले पाहिजे. येथे धर्म म्हणजे धोरण. समाजाला योग्य दिशेने घेऊन जाणाऱ्या आचारसंहितेला 'नीती' म्हणतात, तिच्या परंपरेला रिती म्हणतात. रिती हे वैदिक काळातील 'रीता'चे स्वदेशी रूप आहे. भारतात धर्म म्हणजे अंधश्रद्धा नाही. येथे धर्म म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे किंवा वस्तूचे स्वरूप. प्राणी किंवा वस्तू स्वतंत्र अस्तित्व नाहीत. सृष्टीत परस्परावलंबन आहे. म्हणून, विश्वाच्या प्रत्येक अणू आणि रेणूमध्ये संपूर्ण सृष्टी अस्तित्वात आहे. भारताचा धर्म या सामान्यतेच्या संकल्पनेवर आधारित आहे आणि शिक्षण धोरण हे त्याचे साथीदार आहे..

संदर्भ :-

1. सचिन जोशी, भारतीय शिक्षणसंस्कृतीचे शिल्पकार, साकेत प्रकाशन
2. अनंत आळतेकर , प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धती ,

